

UOT 371

Sevil Mirhəsən qızı İsayeva
Mingəçevir Dövlət Universitetinin müəllimi

ƏDƏBİ DİL NORMALARINA ƏSASLANMAQLA ÜNSİYYƏT BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI

Севиль Мурғасан ғызы Исаева
преподаватель Мингечаурского Государственного Университета

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ НА ОСНОВЕ НОРМ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Sevil Mirhasan Isayeva
teacher at Mingechaur State University

WAYS OF COMMUNICATING BASED ON LITERARY LANGUAGE NORMS

Xülasə. Məqalədə ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları əsasında qurulmuş cümlələrdən istifadə etməklə düzgün ünsiyyət bacarığının formalaşdırılmasından bəhs edilir. Dil qaydalarına əsaslanmaqla fikir və düşüncələrin nitq etiketləri əsasında qurulmasının vacibliyi məqalənin məğzini təşkil edir.

Açar sözlər: ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik imkanlarından istifadə, düzgün ünsiyyət bacarığı, fikir və düşüncələrin ifadəsi, nitq etiketlərindən istifadə, nitqin zənginləşdirilməsi

Резюме. В статье повествуется о формировании правильных коммуникативных навыков с помощью предложений, построенных на основе фонетических, лексических и грамматических норм литературного языка. Важность построения своих идей и мыслей на основе речевых этикетов и языковых правил составляет основную суть статьи.

Ключевые слова: использование фонетических, лексических и грамматических возможностей литературного языка, правильные коммуникативные навыки, выражение идей и мыслей, использование речевых этикетов, обогащение речи

Summary. The article deals with the formation on the correct communication skill using sentences built on the basis of phonetic, lexical and grammatical norms of the literary language. The main essence of the article is the importance of building their ideas and thoughts on the basis of speech etiquette, based on language rules.

Key words: Use of phonetic, lexical and grammatical capabilities of the literary language, correct communication skills, expression of thoughts and thoughts, using speech tags, speech enrichment

Professor Ağamusa Axundov yazır ki, hər bir dili yaşadan və inkişaf etdirən onun mənsub olduğu xalqdır. Dilin hərtərəfli inkişafı, zənginləşməsi, yüksək zirvələrə qalxaraq beynəlxalq nüfuz qazanması xalqın böyük övladlarının adı ilə bağlıdır [2, s.7].

Ünsiyyət problemləri fərqli peşə və təhsil sahibi olan insanlar arasında getdikcə daha çox marağa səbəb olur. Bu, mütəxəssislərin bütün fəaliyyət sahələrində peşəkar səlahiyyətlərinin zəruri bir hissəsidir. Müasir mütəxəssis ünsiyyət

tərəfdaşlarını başa düşmək, onlarla əlaqə qurmaq, müxtəlif məzmunlu söhbətlər, danışıqlar aparmaq üçün müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, leksik və qrammatik normaları sahəsində biliklərə sahib olmalıdır.

Gələcəkdə tələbələrə peşəkar fəaliyyətlərini həyata keçirməyə imkan verəcək kommunikativ səlahiyyətləri formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək də Azərbaycan dili fənninin əsas məqsədlərindən sayılır. Belə ki, ictimai həyatın istənilən sahəsində insanların qarşılıqlı fəaliyyəti,

əməkdaşlığı nitq ünsiyyəti olmadan düşünülə bilməz və bu imkansızdır. Uğurlu peşəkar fəaliyyət yalnız effektiv, məqsədyönlü və ahəngdar (yəni, dil, nitq və davranış mədəniyyətinin ümumi qaydalarına uyğun olan) nitq ünsiyyəti şəraitində mümkündür. Peşəkar fəaliyyətin məzmunu (təcrübə və biliklər) və forması (üsul və metodlar), demək olar ki, yalnız ünsiyyət prosesində dil qaydaları əsasında reallaşır. Peşəkar fəaliyyət təcrübə və biliklərin xüsusi sahəsi kimi effektiv, məqsədyönlü, harmonik və təsirli nitq əsasında formalaşır. Məlumdur ki, istənilən nitqin mətni kommunikativ situasiyanın elə xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir ki, bu xüsusiyyətlər vasitəsilə nitq ünsiyyəti cərəyan edir və onların təsiri ilə dil vasitələrinin seçimi və təşkili baş verir. Kommunikativ situasiya ritorikanın əsas kateqoriyası kimi dəyərləndirilir.

Aydındır ki, bu cür fikirlərin əsas kommunikativ vəzifəsi izahetmə, sübuta yetirmə, həqiqətin üzə çıxarılması, bu və ya digər biliklərin aktualaşdırılması yolu ilə yeni biliklərin əldə edilməsidir. Əsaslandırılmış fikirlər bilavasitə təhlil nəticələrinin əsaslandırılması mərhələsində formalaşır.

Məlumdur ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə informasiya bolluğu yaranır. Dünyada baş verən hadisələrin dil materiallarına əsaslanaraq şərh, daxili xəbərlər, rəsmi xronika, iqtisadi icmallar və s. ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafına xeyli köməklik göstərir, xalqın dünyagörüşünü zənginləşdirir.

Azərbaycan dili fənninin tədrisi birbaşa cəmiyyətə xidmət edir; onun maraqlarına və mənafeyinə hesablanıb. Çünki nəticədə Azərbaycan dilində normal, məntiqli, sistemli, aydın və elmi cəhətdən sanballı işgüzar və akademik kommunikasiya aparmaq vərdişlərinə yiyələnmək hər bir tələbənin bacarıqlarını artıracaq, Azərbaycan xalqının minilliklər boyu sahib olduğu dəyərlərin yaşamasına xidmət edəcək, digər tərəfdən isə cəmiyyətin inkişafına və tərəqqisinə kömək göstərmiş olacaq.

Ədəbi dil normaları əsasında ünsiyyət anlayışı, əvvəldə dediyimiz kimi, mürəkkəb bir kompleks hadisəsidir. Ünsiyyətin dolayı qarşılıqlı əlaqənin əlaməti kimi başa düşülməsi dil və digər işarə sistemlərinin subyektlər arasında qarşılıqlı anlaşma əldə etmək üçün vasitəçi kimi istifadəsini izah etməyə və inkişaf etdirməyə

imkan verir. Semiotik ənənədəki ünsiyyət problemləri ümumi işarə sistemlərindən tam istifadə olunmaqla əlaqələndirilə bilən subyektlər arasında anlaşılmazlıq anlayışlarının təqdim olunması və ötürülməsi problemidir.

Kommunikativ münasibətlərin xarakterinə ünsiyyətin baş verdiyi şərtlər təsir göstərir. Bu, anonim ünsiyyət – bir-birinə yad olan insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə (təyyarədə, tamaşaçı zalında və s.), funksional-rol ünsiyyəti (peşəkar bir kollektiv üzvləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlər), şəxsi və ya intim ünsiyyət (dostlar qrupunda, ailədə) ola bilər.

Məlumdur ki, kütləvi kommunikasiyanın əsas vasitələri kütləvi informasiya vasitələri kimi də müəyyən edilən mətbuat, radio, kino və televiziyaadır. Kütləvi kommunikasiyanın səmərəliliyi yalnız ötürülən mesajların oxuculara, dinləyicilərə, izləyicilərə təsir göstərilməsinin məqsəd və vəzifələri ilə deyil, həm də onların məzmunu və formasının insanların daimi və cari informasiya tələbatlarına uyğunluğu ilə müəyyən edilir.

Danışıqlar müxtəlif vəzifələri olan mürəkkəb bir proses kimi müəyyən dinamika ilə xarakterizə olunur və kommunikativ aktda informativ döviyyənin xüsusi spesifikasiyası ilə səciyələndirən bir neçə mərhələdən ibarətdir. Danışıqlara hazırlıq, onların aparılması prosesi, nəticələrin təhlili daxildir. Əldə olunmuş razılıqların icrası kommunikativ hərəkətlərlə təmin olunur.

Müzakirə mövqelərin aydınlaşdırılmasının məntiqi davamıdır. Müzakirə zamanı opponenə tərəfin nəyi və nə üçün edə bilməyəcəyi göstərilir. Tərəflər müzakirə zamanı arqumentlər irəli sürməklə, partnyorlarının təkliflərini qiymətləndirməklə nə ilə və nə üçün əsaslı şəkildə razı olmadıqlarını və əksinə, sonrakı müzakirə mövzusu nəyin ola biləcəyini göstərir. Problemi danışıqlar yolu ilə həll etməyə çalışırlarsa, arqumentasiya mərhələsinin nəticəsi mümkün razılıqların əhatə dairəsinin müəyyənləşdirilməsi olmalıdır.

Yazıçıların əsərlərində, maarifçilərin tərtib etdikləri dərslik və vəsaitdə Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vaqif, M.F. Axundov, S.Ə. Şirvani, C. Məmmədquluzadə, M.Ə. Sabir, C. Cabbarlı, S. Vurğun və başqalarının əsərlərində, N. Tusinin “Əxlaqi-Nasiri”, A. Bakıxanovun “Nəsihətnamə”, Mir Mövsüm Nəvvabın

“Nəsihətnamə”, M.T. Sidqinin “Həkimanə sözlər”, M.S. Yusifzadənin “Ata-baba nəsihətləri” kimi didaktik yazılarda danışıq etikasına dair xalqın təfəkkür tərzindən, etik görüşlərindən yaranan qiymətli fikirlər, mülahizələr, nümunələr olduqca çoxdur, onların əksəriyyəti təkrarolunmazdır, orijinaldır. Lakin çox təəssüf ki, onlar tədqiq olunub oxucuların, xüsusilə bu sahə ilə məşğul olanların istifadəsinə verilməmişdir. Həmin nümunələr əsasında tarixən işlənib hansı səbəbdənsə arxaikləşən ifadələrin, nitq etiketlərinin bugünkü baxımdan yararlı və uyarlı sayılları ortaya çıxarılsa, danışıqda işlədilsə, bu, nitqin etik normalarının zənginləşməsinə səbəb olardı.

Müstəqillik qazandığımız, insanların öz ana dilində ünsiyyət saxladığı indiki dövrdə nəzakətli danışıq qaydalarına əməl etmək xüsusilə vacib sayılır. Vətənimizi, ölkəmizi, xalqımızı sivil, mədəni bir ölkə, xalq kimi dünyaya tanıtdırmaqda digər amillərlə yanaşı, mədəni danışıqın, yüksək nitq mədəniyyətinin də rolu böyükdür. Bu baxımdan, respublikamızın prezidenti İ. Əliyevin çıxışları, nitqləri hamıya nümunədir.

Nəzakətli hərəkət, rəftar, davranış mədəniyyətimizin çox mühüm komponentlərindən biridir. İctimai-mədəni irsimizin nəsil-dən-nəslə keçən, qorunub saxlanılan davranış normaları, ənənələri şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzim olunmasında, nizamlanmasında və inkişafında həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, korrekt davranış xalqın mədəniyyətinin ümumi səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratmışdır.

İnsanların şüurluluğu və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişaf etdirilməsi, insanın əhval-ruhiyyəsi, bunun əmək fəaliyyətinə təsiri və s. kimi məsələlər daim cəmiyyətin, dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ölkə prezidenti İ. Əliyevin “Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnformasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və dövlət orqanları tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 2012-ci il iyulun 13-də imzaladığı sərəncamda göstərilən xidmətlərin daha keyfiyyətli həyata keçirilməsi, vətəndaşlara münasibətdə etik qaydalara, nəzakətli davranışa əməl edilməsi, vətəndaş məmnunluğunun təmin olunması, dövlət orqanları əməkdaşları üçün etik kursların

təşkili, vətəndaşları qarşılama, dinləmə, izah etmə bacarığının yaradılması və təkmilləşdirilməsi məqsədilə treninqlərin həyata keçirilməsinin təşkili kimi məsələlər mədəniyyətimizin bu sahəsinin inkişaf etdirilməsi baxımından son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəllim-şagird, müəllim-tələbə münasibətində müəllimin davranışı, rəftarı, şəxsi mədəniyyəti, ən başlıcası isə davranış tərzini hər zaman önəmli rol malik olmuşdur. Son psixoloji ədəbiyyatda təlimin humanistləşdirilməsi şəraitində müəllimin xarakteri aşağıdakı cəhətdən səciyyələndirilir: hər şagirdə hörmətlə yanaşmaq, onun taleyi ilə yaxından maraqlanmaq, şagirdin qabiliyyət və istedadına optimistcəsinə hörmət etmək, şagirdlə partnyor kimi əməkdaş olmaq, stimullaşdırma yolu ilə şagirdlərdə daxili motivlər yarada bilmək, şagird nöqsanlarına dözümlülük göstərməyi bacarmaq, ünsiyyət mədəniyyətinə sahib olmaq.

Qabaqcıl müəllimlər dərstdə yeni materialı izah etməklə bərabər, şagirdlərin müstəqil işlərini də təşkil edir, zəiflik göstərənləri həmişə diqqət mərkəzində saxlayır, onlarla fərdi iş aparırlar [1].

N. Xudiyevin “Heydər Əliyev və Azərbaycan dili” adlı monoqrafiyasında Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir tarixində böyük mövqeyi olan Heydər Əliyevin müdrik kəlamları verilmişdir. Həmin kəlamlardan birində deyilir: “Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur” [2, s.281]. Dahi Heydər Əliyev irsi bizlər üçün nümunədir, xüsusi bir məktəbdir. Xalqımız bu nümunəvi irsdən daim bəhrələnməlidir.

Problemin aktuallığı. Tədris prosesində tələbələrin aktiv iştirakını təmin edir, passivliyi aradan qaldırır, nitqi zənginləşdirir, çevikliyi artırır.

Problemin elmi yeniliyi. Qrammatikanın imkanlarından istifadə auditoriyanı daha effektiv idarə edərək tələbələrə dərslə cəlb etmək imkanı yaradır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Qrammatikanın imkanlarından düzgün istifadə tələbə və öyrənənlərin orfoqrafik və orfoepik və rəbitəli nitq vərdişlərinə yiyələnməsi üçün praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. S. Axundov. Təlim prosesində şagirdlərə fərdi yanaşma. -Bakı: Maarif, -1975.
2. Xudiyev, N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. / N. Xudiyev . -Bakı: Təhsil, -1997, -281 s.
3. N. Abdullayev. Nitq mədəniyyətinin əsasları. -Bakı: ADPU, -2018. -328 s.
4. Hüseynov S.S. Nitq mədəniyyəti: Dərslük. -Bakı: Yazıçı, -2010.
5. G. Quluqızı. Nitq mədəniyyəti. Nitqin yığcamlığı üzərində iş. “Təhsil problemləri” saytı. -Bakı, -2014.

E-mail: sevil-hesenova57@mail.ru

Rəyçilər: *filol. elm. dok.* **F.K. Namazova**

filol.ü.fəsl.dok. **G.K. Yunusova**

Redaksiyaya daxil olub: 30.01.2023.